

Il 20avel tschientaner

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 7

La constituziun chantunala e sias revisiuns

Midadas substanzialas areguard il dretg statal èn stadas pussaivlas en il Grischun pir suenter che la Constituziun federala è entrata en vigur il 1848. Il 1851 èn ils anteriurs cumins vegnids remplazzads – cunter lur veglia – tras ils circuls (dretgira criminala) resp. tras ils districts (dretgira civila). E la Constituziun chantunala dal 1854 ha tschentà la suveranità dal pievel al lieu dal pli collectiv d'antruras.

Numerusas incunvegneschas, uschia per exempel la flaivezza d'agir dal Cussegl pitschen (la Regenza da pli tard) u ina repartiziun da las cumpetenzas nunclera, han però existì vinavant. Cunter las vischnancas pudeva la regenza savens be sa far valair cun agid d'ordinaziuns executivas (in proceder contestà ch'è vegnì aboli cun reveder la constituziun).

Suenter duas emprovas senza success accepta il suveran la finala il 1880 in'emprima revisiun da la constituziun, la quala franchisescha surtut il dretg d'iniziativa e da referendum, ed il 1892 ina segunda che rinforza la posiziun da la regenza.

Pervi da la mancanza da finanzas cronica sa concentrescha il Chantun sin la construcziun da vias; auters projects da grond'impurtanza (banca chantunala, clinica psichiatrica, scola da purs, construcziun da viafiers) pon be vegnir realisads grazia a l'iniziativa ed il sustegn da vart privata. Cun la lescha da viafier dal 1897, la lescha

davart il dretg da las auas dal 1906 e l'institut d'assicuranza cunter fievu dal 1912 s'engascha il Chantun alura dapli er sin il champ politic-economic. La participaziun statala a l'utilisaziun da la forza idraulica va però a finir suenter l'Emprima Guerra mundiala en in fiasco finanziar. Ils meds finanzials ch'èn oramai stgars ston anc adina vegnir impundids per la construcziun da vias, uschia che per exempel il project ordvart urgent d'in ospital chantunala e regiunal vegn suspendì fin ils onns 1930.

Onns da guerra

Cur che l'Emprima Guerra mundiala è prorutta il 1914 eran ni ils organs politics e militars ni la populaziun svizra preparads per ina guerra pli lunga e l'armada era instruida malamain.

Ils aspects economics e socials n'èn betg stads main deplorabels che quels militars. Las autoritads han tralascià d'introducir ad uras il razionament, ellas han percenter proclamà acziuns civilas e militars da sustegn als basegnus. Suenter la guerra èn las tensiuns sa stgargiadas il novembre 1918 en la Chauma generala.

Auter è sa preschentada la situaziun en vista a la Segunda Guerra mundiala:

Cuntrar al 1914 han las instanzas politics e militars preparà la naziun a la guerra. Ils 28 d'avust 1939 ha il Cussegl federal mobilisà las truppas da cunfin. Dus dis pli tard ha l'Assamblea federala elegì Henri Guisan sco general. Il cumenzament da settember è vegnida mobilisada l'entira armada svizra. Ils umens ch'èran abels da far servetsch militar han stuì bandunar lur dachasa ed han stuì entrar en in lung servetsch, entant che las famiglias ch'èn restadas enavos han patì pervi da la mancanza da forzas da lavur.

Las virtualias ed ils combustibels èn vegnids razionalisads severamain pass per pass. Cun l'uschenumnada «battaglia dal graun» han ins vulì segirar il proviediment da la populaziun cun vivonda da basa. Mintga surfatscha disponibla è vegnida emplantada.

Bleras persunas persecutadas han tschertgà protecciun en Svizra – betg adina cun success. Er las valladas dal Grischun dal Sid han vesi blers destins da fugitivs. L'onn 1941 han ins dischlocà 1200 praschuniers polonais en il Grischun. Numerusas «vias dals Polacs», per exempel en Stussavgia, en la Val dal Rain grischuna ed en Tumleasta, dattan perdita da la lavur ch'èls han prestà qua.

La saira stueva la populaziun stgirentar las fanestras. En ils territoris da cunfin udivan ins vers la fin da la guerra bunamain mintga notg bumbarders a fracassar suravi. Avius alliaids donnegiads devan giu u stuevan far atterraments d'urgenza. Durant l'entira guerra han ins bittà giu pliras giadas bumbas sin la Svizra; uschia er ils 22 da favrer 1945 en Val S. Pieder.

Il Grischun dapi il 1945

Fats politics

La politica è segnada er suenter la guerra da la ferma autonomia da vischnanca e d'ina concentraziun sin tematicas prevalentamain grischunas. A la tradiziun correspundì er da tegnair ferm a la procedura electorala da maiorz. Malgrà lur forza relativa èn uschia surtut ils Socialdemocrats sutrepreschentads sur lung temp en la regenza ed en il parlament. Fitg ferm èn da l'autra vart stads ils Democrats (dapi il 1971 Partida populara svizra), e quai savens a donn e cust da la Partida liberal-democratica e da la Partida cristiandemocratica.

Activitads politics ordaifer il parlament u schizunt scumbigls politics han plitost furmà l'excepziun; schizunt il moviment da 1968 ha chattà be pitschna resonanza. Pir a basa da tematicas da la protecciun da l'ambient ha pudì sa furmar ina u l'autra nova alianza; entaifer las instanzas politics èsi però be darar reussì a tals moviments da sa far valair.

In svilup retardà da mussa en la dumonda da l'egualità dals dretgs: Il dretg da votar e d'eleger da las dunnas vegn introducì en il Chantun ed en ils circuls pir l'onn 1972; a singulas vischnancas sto quel schizunt vegnir sfurzà si l'onn 1983.

S-chanf dal temp da l'Emprima Guerra mundiala.

FOTOS PD

En las fatschentas politics è il suveran per gronda part suandà las parolas da la Regenza, be mintga otagavel project da votaziun è vegnì refusà. Tar votaziuns federalas è adina puspè sa manifestada la tenuta divergenta da citad e champagna u pli correct da regiuns turisticas e regiuns perifericas. En opposiziun cun la maiorità svizra sa chatta il Grischun – sco chantun situà a l'ur dal pajais – il pli savens en dumondas da traffic.

En il decurs dals decennis suenter il 1945 èn las incumbensas dal stadi s'extendidas en general fitg ferm; accents centrals han però furmà vinavant il traffic, la construcziun d'ovras electricas, l'agricultura da muntogna, la promoziun da l'industria, ils fats da scola ed il turissem. L'avertura dal tunnel dal San Bernardino l'onn 1967 ha bain calmà in pau las vuschs che critigavan ch'il Grischun vegnia negligì da la Confederaziun en dumondas da traffic. Da reacquistar tras quai l'anteriura posiziun sco pajais da transit na dueva però betg reussir. A partir da ca. 1985 han er dumondas da l'am-

bient, la problematica da drogas, ils fats d'asil e la dischoccupaziun occupà adina dapli il stadi.

Economia e societad

Ils decennis suenter il 1945 èn stads en general ina perioda da creschientscha economica; da quella ha il Grischun profità tut en tut pli ferm che auters chantuns.

La populaziun è s'augmentada fin il 1990 per dapli che in terz. Cuir, la Val dal Rain e l'Engiadin'Ota èn creschids a moda surproporzionala; bundant la mesadad da las vischnancas han però, pervi da lur flaivezza structurala, stuì prender en cumpra sperditas per part massivas.

Il 1945, a la fin da la Segunda Guerra mundiala, pareva l'avegnir economic dal Grischun tut auter che bun: l'hotellaria era per terra, l'agricultura da muntogna sa chattava medemamain en ina greva situaziun; mastergn, commerzi ed industria eran da l'autra vart sviluppads be pauc ed il Chantun era fermamain indebità. Tant pli remartgabel è il fatg ch'il Chantun sa tegna dapi ils onns 1970 en la media svizra areguard la prestaziun economica. Da la creschientscha materiala e da la bainstanza augmentada n'han però betg tuts profità en medema moda. Bain èn sa reducidas las differenzas tranter ils districts ritgs ed ils povers, ch'èran antruras fitg grondas, ed er las entradas da las classes socialas inferiuras èn creschidas; ma areguard la facultad èn las differenzas tranter ritg e pover plitost anc daventadas pli grondas.

Da la midada da structura ch'ha tschiffà suenter il 1950 l'agricultura è il Grischun stà pertugà spezialmain ferm. Bain ha la politica agrara da la Confederaziun e dal Chantun mitigà las consequenzas las pli engregiantas ch'èn resultadas da la mecanisaziun e dal squitsch da razionalisaziun; ma quella n'ha betg pudì impedir che blers manaschis han stuì cumbatter per l'existenza. Fin il 1990 èn

svanids bundant la mesadad dals manaschis, surtut dals pli pitschens, entant che la surfatscha dal manaschi è creschida en media per duas giadas e mez sin dudesch hectaras. Sco sfida pretensiusa, ma necessaria sa mussan las diversas arrundaziuns dal terren.

Blers giuvenils or da regiuns perifericas, surtut dunnas, emigreschan dapi ils onns 1950 main en lieus turisticas, ma bain en la Bassa industrialisada, nua che carmalan pajas pli autas. Adina pli attractiv daventa er Cuir sco citad da commerzi, da servetschs e da furmaziun. A la dumonda suenter adina dapli spazi d'abitar vegn respundì là cun realisar surbajegiadas grondas; ma betg il davos tras il moviment ecologic datti dapi ils onns 1970/80 ina tendenza d'abitar en il verd e Cuir daventa surtut lieu da lavur.

Dapi ils onns 1960 crescha en lieus pli gronds las purschidas da consum e da temp liber, quai che augmenta supplementarmain il contrast tranter regiuns turisticas e regiuns perifericas. Malgrà la mobilitad creschenta, novs profils professiunals e relaziuns famigliaras pli lucas survivan las attribuziuns da rollas tradiziunals pli ditg ch'èn auters lieus, l'egualità politica e professiunala da las dunnas sa fa valair relativamain tard e l'enragischiun locala resta ferma.

En il decurs da la segunda mesadad dal 20avel tschientaner lubeschan las saunas finanzas chantunals uss er da s'engaschar pli ferm sin ils secturs da la furmaziun, dals fats socials, da la sanadad e da la cultura. Sper la construcziun d'ospitals, instituts e museums vegn surtut er il sector da la furmaziun extendi fermamain, uschia ch'i dat en il fratemp ina buna purschida sin tut ils stgalims cun excepziun da l'universitar.

Forza electrica e turissem

Ils onns 1948 fin 1970 ha lieu in veritabel boom en la construcziun d'ovras electricas. Suenter ch'il project dal Valragn è vegnì impedi definitivamain, vegnan realisadas diversas ovras da dimensiun pli gronda e pli pitschna. Quests implants porschan pussaivladads d'occupaziun, emplenchan però er las cassas da baininqual vischnanca e dal Chantun. Adina puspè mainan lais da serra planisads però er a resistenza da vart da circuls da la protecciun da la patria e da la natira, sco per exempel en il cas dal project da la Greina.

Contribuì il pli ferm a la creschientscha economica dal Grischun dal suenterguerra ha il turissem. Fin il 1995 è il dumber da las pernottaziuns s'augmentà per il factor quattordesch ed en ils onns 1990 derivava radund la mesadad da las entradas chantunals da quest'«industria directiva». In svilup talmain rasant ha per forza manà a grondas midadas structuralas. Sper il fatg che la paratellaria è daventada adina pli impurtanta, ha surtut il boom da skis a partir dals onns 1960 gi per consequenza ch'il turissem d'enviern ha surpassà quel da stad. Correspondentamain è la cuntraida segnada en adina dapli lieus da l'infrastructura turistica (segundas abitaziuns, telefericas, runals). Il turissem da massa modern è er collià cun grevezzas per l'ambient e disturbis da canera. L'agricultura vegn chatschada enavos supplementarmain ed al pur vegn per part attribuida la rolla da l'ortulan da cuntradas.

La preschentaziun:

Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch

Lai da Sontga Maria, Lucmagn, construi ils onns 1964–1968.